

مرحله دوم واقعه قیامت: بازسازی زمین و بازسازی بدن‌ها

دکتر سید محسن میرباقری

مقدمه

پس از مرحله نخست قیامت (پایان مدرسه و کلاس درس زمین) و پیش از آغاز مرحله دوم (زنده شدن همگانی) باید زمین و کرات منظومه و بدن‌های انسان‌ها بازسازی شوند تا زمینه خروج انسان‌ها از قبرها و حضور آن‌ها در پیشگاه خداوند فراهم آید.

مرحله بازسازی شامل دو بخش خواهد بود:

۱. آماده‌سازی زمین برای مرحله دوم؛
 ۲. بازسازی بدن‌های آدمیان.
- چنان‌که گفته شد در حادثه قیامت، زمین و کرات منظومه دستخوش دگرگونی‌هایی می‌شوند؛ در جایی انشقاق رخ می‌دهد (انشقاق ۱/ و کره‌ای متلاشی می‌شود و پاره‌های آن پراکنده می‌گردد. (انفطار ۲-۱) زمین نیز دستخوش حوادثی می‌شود؛ سطح فوقانی زمین از جای کنده می‌شود و کوه‌ها به‌صورت قطعات ریز و درشت در اطراف زمین پراکنده می‌شوند و در مجموع برنامه زندگی زمینی و مدرسه و کلاس درس تعطیل می‌شود. اکنون باید پیامد حادثه را از قرآن کریم جویا شویم.

اشاره

در مقاله پیشین درباره نخستین مرحله قیامت و برچیده شدن حیات از سطح کره زمین سخن گفتیم. گفته شد که کوبنده‌ای که زمین را می‌کوبد؛ می‌تواند یک ستاره دنباله‌دار باشد. بر اثر این برخورد کوه‌ها پراکنده و انسان‌ها مدهوش و در فضا پخش خواهند شد و تمام سطح زمین، مانند پشم زده شده، در فضای اطراف پراکنده خواهد شد. بدین ترتیب مرحله نخست قیامت به پایان می‌رسد. در این زمینه به برخی آیات و روایات نیز اشاراتی کردیم. در این مقاله اتفاقاتی را که در فاصله میان مرحله نخست و مرحله دوم قیامت صورت می‌گیرد، بررسی خواهیم کرد.

کلیدواژه‌ها: قیامت، برزخ، قرآن کریم، زمین، بدن ما

البته باید توجه داشت که در این بخش، بحث عمده ما درباره زمین است.^۱

آرامش پس از توفان

اکنون سؤال این است که پس از متلاشی شدن سطح زمین چه اتفاقی خواهد افتاد؟ پاسخ این پرسش را از آیه زیر می توان به دست آورد:

۱. قرآن کریم بازسازی آسمانها را مانند آفرینش نخست آنها می داند:
و ما قدروا الله حق قدره و الارض جميعا قبضته يوم القيامة و السماوات مطويات بيمينه سبحانه و تعالى عما يشركون (زمر/۶۷)
و خدای را آن چنان که باید قدر نشناختند، در حالی که در روز قیامت، زمین یکسره در قبضه قدرت اوست و آسمانها در هم پیچیده به دست اوست و او منزّه و برتر است از آنچه با او شریک می گردانند.

چگونگی پیچش آسمانها در دست خدا در سوره «انبیاء» توضیح داده شده است:
يوم نظوى السماء كطى السجل للكتب كما بدأنا اول خلق نعيده وعدا علينا انا كنا فاعلين (انبيا/ ۱۰۴)

روزی که آسمان را می پیچیم، همانند جلد نامه (طوماری به دور خودش)، همچنان که بار اول این آسمان را آفریده بودیم، دوباره آن را باز می گردانیم. این است وعدهای که انجامش برعهده ماست، حتماً آن را انجام خواهیم داد.

در زمانهای گذشته به نامه های ارسالی «کتب» می گفتند که آنها را داخل جلد می گذاشتند و برای اینکه نامه خراب یا گم نشود، جلد را می پیچانند. در این آیه شریف، بازسازی آسمانها را چیزی مانند پیچیدن این نامهها معرفی کرده است، زیرا در ادامه می فرماید:

كما بدأنا اول خلق نعيده

همان گونه که نخستین بار ما آسمان را خلق کردیم، دیگر بار آن را بازسازی می کنیم.

براساس آیه دهم سوره فصلت، که پیش تر بحث آن گذشت، زمین در چهار برهه زمانی ساخته و پرداخته شد و سپس خداوند به آسمان پرداخت، در حالی که آسمانها تنها توده ای گاز بود. خداوند این توده گاز را به هفت قسمت جداگانه تقسیم و در هم متراکم کرد. سپس این توده متراکم آرام آرام محکم و سرد شد. در تصاویری که از کرات سحابی نشان داده می شود، همین حالت را می توان دید که

توده ای گاز به دور خود در حال گردش است. این گردش دقیقاً مشابه تعبیری است که قرآن دارد: ﴿كطى السجل للكتب﴾. مانند پیچیدن طومار برای نوشته ها مثل جلد نامه که دور خود برای محافظت نامه پیچیده می شود، این گازها نیز دور هم می پیچند.

از سیاق آیات معلوم می شود که در بار نخست هم آسمانها همین گونه خلق شده اند؛ یعنی این کرات آسمانی گاز مایع بوده اند که به دور خودشان چرخیده اند (شبیه پیچشی که برای جلد نامه است)، سپس سرد و منجمد و سخت شده اند و خداوند همین کار را دیگر بار در روز قیامت انجام خواهد داد.

به خاطر داشته باشیم که در خورشید تکویر عظیمی رخ می دهد: ﴿اذا الشمس كورت﴾. بر اثر این گرداب عظیم، بخشی از گازهای مایع خورشیدی خارج و جذب کرات منظومه می شود بدین سان اهل زمین، ستارگان را تیره می بینند: ﴿و اذا النجوم انكدرت﴾. بخش دیگر وارد فضای منظومه می شود. زمانی که کراتی از منظومه متلاشی شده باشند، این توده گاز، آن قطعات را به خود جذب می کند و یکپارچه می شود. یعنی به همان توده گازی تبدیل می شود که از خورشید جدا شده بود و بار دیگر خداوند آنها را بر اثر گردش و چرخش از هم جدا می کند و کرات آسمانی منظومه بازسازی می شوند. بدین ترتیب خداوند آسمانها را مانند بار نخست بازسازی می کند.

و يسألونك عن الجبال فقل ينسفها ربي نسفا فيذرها قاعا صفصفا

لا تری فیها عوجا و لا امثا (طه/ ۱۰۵-۱۰۷):
درباره کوهها از تو پرسش می کنند. در پاسخ بگو: «پروردگرم کوهها را در هم می کوبد و از هم می پاشد و پراکنده می سازد. سپس آنها را رها می کند تا در بازگشت به صورت صاف و مسطح روی زمین قرار گیرند و دشتی هموار شوند. به گونه ای که دیگر در زمین نه گودی دیده شود و نه بلندی».

این آیه در میان آیات مربوط به قیامت است. آیات پیشین این آیه چنین است:

من اعرض عنه فانه يحمل يوم القيامة وزراً خالدين فيه و ساء لهم يوم القيامة حملا

يوم ينفخ في الصور و نحشر المجرمين يومئذ زرقا * يتخافتون بينهم ان لبثتم الا عشرا

نحن اعلم بما يقولون اذ يقول امثلهم طريقة ان لبثتم الا يوما (طه/ ۱۰۰-۱۰۵)

روزی که
آسمان را
می پیچیم،
همانند
جلد نامه
(طوماری به
دور خودش)،
همچنان که
بار اول این
آسمان را
آفریده بودیم،
دوباره آن را
باز می گردانیم.
این است
وعدهای که
انجامش
برعهده ماست

«اتفق المسلمون كافة على وجوب المعاد البدنی و لأنه لولاه لَقَبِحَ التکلیف و لأنه ممکن و الصادق قد أخبر بثبوتہ فیکون حقاً و الآيات الدالة علیه و الانکار علی جاهده»^۱: تمام مسلمانان اتفاق نظر دارند بر معاد جسمانی. از این جهت که اگر معاد نباشد، تکلیف قبیح خواهد بود. همچنین از این رو که معاد جسمانی امری ممکن است و از طرفی خبردهنده‌ای صادق و راست گو، یعنی خدای رحمان، آن را خبر داده است. بنابراین وقوع قیامت امری حق است و آیات بسیاری نیز بر وقوع معاد جسمانی و مذمت کسانی که آن را انکار می‌کنند، دلالت دارد.

خواج‌نصیرالدین طوسی، در کتاب «شرح تجرید الاعتقاد» می‌نویسد: «والضرورة قاضیه بثبوت الجسمانی من دین النبی (صلی الله علیه و آله) مع امکانه...»: معاد جسمانی از ضروریات است، از دین پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امری ممکن است؛ پس باید آن را باور کرد.^۲ بنابراین، باید پیش از برپایی مرحله دوم قیامت، همه بدن‌های انسان‌ها بازسازی شود، به‌ویژه که قرآن کریم از برانگیخته شدن انسان‌ها از قبرها سخن می‌گوید و می‌فرماید: ﴿و اذا القبور بعثت﴾ (انفطار/۴): هنگامی که قبرها زیر و رو می‌شود و مردم بیرون می‌آیند. و نیز از فراخواندن افراد بشر از زمین یاد می‌کند و می‌فرماید:

و من آیاته أن تقوم السماء و الارض بامرہ ثم اذا دعاکم دعوة من الارض اذا انتم تخرجون ﴿روم/۲۵﴾ از آیات الهی این است که آسمان و زمین به فرمان او برپا هستند و سپس هنگامی که شما را از زمین فرا بخواند، در آن هنگام خارج می‌شوید.

و در جای دیگر می‌فرماید:

یوم یخرجون من الأجدات سراعاً کانهم الی نصب یروضون ﴿معارج/۴۳﴾

روزی که مردم شتابان از قبرها بیرون می‌آیند، گویی که آنان به سوی پرچم‌های افراشته می‌دوند.

افراد بشر، پس از خروج از قبر، نخست سراسیمه هستند و به این طرف و آن طرف می‌دوند. بنا بر آیات بالا و قرآنی که پیش‌تر گفته شد، در روز قیامت انسان‌ها با بدن فیزیکی در قیامت محشور می‌شوند.

هر کس که از قرآن روی گردان شود، در روز قیامت بار سنگینی را بر دوش خواهد کشید. هماره در زیر بار عذاب خواهد ماند و روز قیامت بار بدی را بر دوش خواهد داشت. روزی که در صور دمیده می‌شود و گناهکاران را در آن روز با جسمانی کبود و نارس محشور می‌کنیم، آهسته‌آهسته با هم می‌گویند: «چند روز در خواب مرگ به سر می‌بردیم؟» جمعی می‌گویند: «بیش از ده روز توقف نکرده‌اید.» ما به نجوای آن‌ها آگاه‌تریم، آن‌گاه که بهترین کارشناسان می‌گویند: «حداکثر یک روز توقف کرده‌اید و جز یک روز توقفی نداشته‌اید»^۳.

قرآن کریم پس از نقل این گفت‌وگو می‌گوید: ﴿و یسألونک عن الجبال...﴾ و از تو درباره کوه‌ها می‌پرسند.

آیات پسین هم درباره قیامت است. به این ترتیب آیه بالا در میان بحث‌های قیامت آمده و به آن مربوط است.

بنابراین، کوه‌ها در حادثه قیامت پراکنده می‌شوند و مانند پشم زده شده به زمین باز می‌گردند. زمین صاف و مسطح می‌شود و به صورت دشتی هموار در می‌آید و برای بازسازی بدن‌های افراد بشر برای بیرون آمدن از قبر در مرحله دوم قیامت کاملاً آماده می‌شود.

بازسازی بدن‌ها

از نکات مهم در بحث معاد، و بلکه مهم‌ترین مسئله در جسمانی بودن معاد، بازسازی بدن‌هاست.

می‌دانیم که همه انسان‌ها می‌میرند و بدن آن‌ها، جز در موارد استثنایی، در دل خاک تجزیه می‌شود و بدن‌های نسل آخر هم با حادثه‌ای که توضیح داده شد، متلاشی می‌شود. از طرف دیگر، می‌دانیم که در مرحله دوم قیامت، پس از نفخ در صور، همگان زنده و در صحنه قیامت حاضر می‌شوند. براساس دیدگاه جسمانی بودن معاد، که از ضروریات دین است، همه انسان‌ها باید با بدن‌هایی مانند بدن دنیایی‌شان، که ساختاری کاملاً فیزیکی دارد، محشور شوند.

پشتوانه نظریه جسمانی بودن معاد، اتفاق و اجماع مسلمانان است. یعنی، همگان این مطلب را پذیرفته‌اند که افراد بشر در قیامت با پیکره جسمانی و بدن عنصری مادی از زمین خارج و در صحنه دادگاه عدل الهی حاضر می‌شوند. علامه حلی در این زمینه می‌فرماید:

پشتوانه نظریه جسمانی بودن معاد، اتفاق و اجماع مسلمانان است. یعنی، همگان این مطلب را پذیرفته‌اند که افراد بشر در قیامت با پیکره جسمانی و بدن عنصری مادی از زمین خارج و در صحنه دادگاه عدل الهی حاضر می‌شوند

طرح یک استبعاد

مخالفتان معاد بازسازی بدن‌ها را امری ناشدنی و دور از حقیقت می‌پندارند. قرآن کریم سخن آن‌ها را این‌گونه نقل می‌کند:

و كانوا يقولون ائذا متنا و كنا ترابا و عظاما ائنا لمبعوثون أو ءاباؤنا الاولون ﴿واقعه/٤٧-٤٨﴾

اگر ما مردیم و به خاک و استخوانی تبدیل شدیم، آیا دوباره زنده می‌گردیم؟ آیا پدران گذشته ما زنده می‌شوند؟

البته این سخن تنها یک استبعاد و دور انگاشتن مطلب است. استبعاد هم‌رتبه برهان و دلیل نیست، از این رو قرآن کریم در برابر آن تنها به قاطعیت بیان می‌پردازد و می‌فرماید: قل ان الاولین و الاخرین لمجموعون الی میقسات یوم معلوم ﴿واقعه/٤٩-٥٠﴾

بگو «گذشتگان و آیندگان، همه و همه در موعد روزی معین گرد خواهند آمد.»

و در سوره صافات در برابر همین استبعاد می‌فرماید:

قل نعم و انتم داخرون ﴿صافات/١٨﴾ بله، شما زنده می‌شوید و در آن هنگام شما در ذلت خواهید بود.

شبههٔ آکل و مآکول

در اینجا باید به اشکال یا شبهه‌ای که از دیرباز دربارهٔ معاد جسمانی مطرح بوده است اشاره کنیم. این شبهه با نام «شبههٔ آکل و مآکول» معروف است.

بیان شبهه: کسی که می‌میرد، عناصر بدنش در خاک تجزیه می‌شود و گیاهان آن را جذب می‌کنند. با خوردن گیاهان بخشی از عناصر بدن اموات، وارد بدن انسان‌های زنده می‌شود و عناصری میان دو بدن مشترک می‌شود. این امر گاه‌گاه انجام می‌شود. در قبایل آدم‌خوار و اتفاقاتی که گاه در تاریخ صورت گرفته است، دیگر انسان‌ها عناصر بدن انسانی را خورده‌اند. اکنون پرسش این است که در روز قیامت عناصر مشترک را چه می‌کنند؟ چرا که این عناصر مشترک را در بدن هر کدام که قرار دهند، بدن دومی ناقص می‌شود و اگر تقسیم کنند، بدن هر دو ناقص می‌شود. اگر این امر در طول زمان تکرار شود و بخشی از عناصر افراد در بدن تعدادی از افراد تکرار شود، وضعیت بازسازی چگونه خواهد بود؟

شبههٔ آکل و مآکول همواره شبهه‌ای جدی بوده است. در این زمینه پاسخ‌های گوناگونی ارائه شده است. اما آنچه در این نوشتار مورد نظر است، توجه به خاستگاه این شبهه است. در پاسخ به این شبهه نخست باید به کیفیت بازسازی بدن‌ها دقت کنیم.

منشأ شبهه؛ تصویری عام

آنچه غالباً دربارهٔ بازسازی بدن‌ها تصور می‌شود به این صورت است که عناصری که هنگام مرگ در بدن انسان‌ها بوده است، هر چند پراکنده شده باشد، در روز قیامت به ارادهٔ خدای رحمان جمع‌آوری می‌شود و صورت قبلی بدن که هنگام مرگ وجود داشته است، با استفاده از آن‌ها بازسازی می‌شود. به بیانی دیگر، مجسمه‌ای از بدن انسان ساخته و سپس روح بدان دمیده می‌شود.

این تصور باعث به وجود آمدن شبهه‌ای شده است که از جملهٔ آن‌ها شبههٔ آکل و مآکول است. پرسش اساسی در این شبهه گفته می‌شود: بدن انسان در طول عمر بارها عوض می‌شود، به گونه‌ای که با گذشت هفت‌سال، تمام عناصر بدن آدمی به عناصر جدید تبدیل می‌شود و بدن یک انسان در طول عمر بارها و بارها تغییر می‌کند. اکنون پرسش اساسی این است که چرا تنها عناصر هنگام مرگ در بدن جدید فراهم می‌شود؟ اگر عناصر بدن معتبرند، باید همهٔ آن‌ها در بدن جدید به کار گرفته شوند. اکنون باید دید که آیا واقعاً بازسازی بدن به صورت مجسمه‌سازی است یا خیر.

نگاهی دیگر به چگونگی بازسازی بدن‌ها

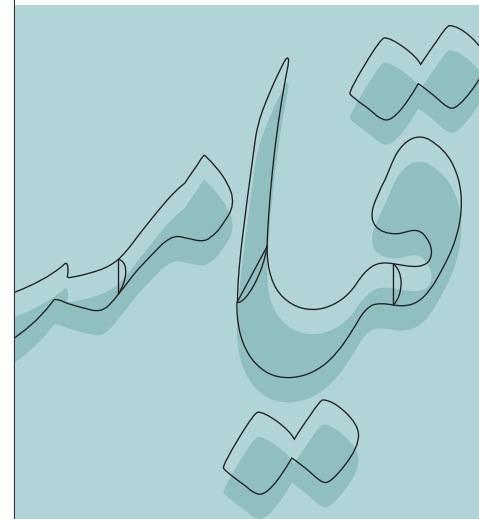
برخی از پژوهشگران دربارهٔ بازسازی بدن از آیات قرآن کریم و روایات اسلامی تصویری دیگر دارند. براساس این تصور، بازسازی بدن انسان‌ها در روز قیامت، میان مرحلهٔ اول و دوم، در دل خاک به صورت رشد جنینی خواهد بود.

رشد جنینی در دل خاک

بیان این نظر را با ذکر حدیث زیر آغاز می‌کنیم:

عَنْ عَمْرِو بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ: «سئل عن الميت يبلى جسده؟» قال: «نعم؛ حتى لا يبقى له لحم و لا

کسی که می‌میرد، عناصر بدنش در خاک تجزیه می‌شود و گیاهان آن را جذب می‌کنند. با خوردن گیاهان بخشی از عناصر بدن اموات، وارد بدن انسان‌های زنده می‌شود

عظم، الا طينته التي خلق منها، فأنها لا تبلى، تبقى في القبر مستديرة حتى يخلق منها كما خلق اول مرة»^۱

عمار بن موسی می گوید: «از امام صادق (علیه السلام) سؤال شد که آیا بدن میت به کلی می پوسد؟» فرمود: «بله، تا جایی که از او نه گوشتی باقی می ماند و نه استخوانی؛ ولی طینتش باقی می ماند؛ همان طینتی که از آن آفریده شده است. پس از آن نمی پوسد، بلکه در قبر به حالت استداره باقی می ماند تا دوباره مانند بار نخست از همان طینت آفریده شود.»

طینت انسان چیست؟

در روایات اهل بیت (علیهم السلام) از طینت به صراحت سخن رفته است. قرآن کریم نیز برنامۀ الهی را درباره انسان بر همین مبنا بیان کرده است. قرآن می فرماید:

و لقد خلقنا الانسان من سلالة من طين ثم جعلناه نطفة في قرار مكين ﴿مؤمنون/۱۳-۱۲﴾
به یقین ما انسان را از عصاره‌ای از گل آفریدیم، سپس او را به صورت نطفه‌ای در جایگاهی مطمئن قرار دادیم.

بر اساس آیه بالا و آیاتی دیگر در این زمینه، ذرۀ اصلی وجود انسان و طینت او برای نخستین بار از گل آفریده شده است و روح هم هر چه باشد، در آن تجلی می یابد. این ذره پس از ورود به بدن پدر و تبدیل به سلول نطفه و ترکیب با سلول دیگری در بدن مادر، به نطفۀ کامل تبدیل می شود و در جایگاهی مطمئن در رحم مادر قرار می گیرد و رشد می کند تا بدن مشهود کنونی پدیدار می شود. پس از مرگ، فرشتگان الهی همان طینت را دریافت می کنند تا در روز قیامت دوباره در دل خاک در جای مناسب کاشته شود و بدن انسان دوباره از آن بازسازی شود.

قرآن کریم می فرماید:

فلینظر الانسان مم خلق

خلق من ماء دافق

یخرج من بین الصلب والترائب

انه علی رجعه لقادر

یوم تبلى السرائر ﴿طارق/۵-۹﴾: آدمی باید بنگرد که از چه آفریده شده است. از آبی جهنده خلق شده است. وی از میان صلب و استخوان‌های سینه بیرون می آید. به درستی که خداوند بر بازگرداندن او تواناست، روزی که اسرار برملا گردد.

با دقت در آیه بالا درمی یابیم که: بازگشت به حیات در قیامت همانند ورود به حیات در زندگی دنیاست. زیرا مرجع ضمیر در فعل «يُخْرَجُ»، واژه «الإنسان» است، نه «ماء» و «ماء دافق» از میان صلب و ترائب خارج نمی شود، بلکه همان طینت و ذرۀ نامرئی انسانی است که پس از ورود به بدن پدر و جای گرفتن در صلب، از میان صلب که همان ستون فقرات است و ترائب که همان استخوان‌های سینه است، خارج می شود و به صورت یک سلول (اسپرم) در ماء دافق که از پدر است، غوطه ور و در بدن مادر با تخمک ترکیب می شود و راه تبدیل شدن به بدن را در پیش می گیرد.

در حقیقت پیدایش بدن کنونی انسان‌ها از همان طینت و ذرۀ وجودی آن‌هاست. این امر در قیامت تکرار می شود؛ با این تفاوت که محیط رشد بدن‌ها در قیامت دل خاک است، نه بدن پدر و مادر. مرحوم نراقی^۲ این حدیث را بررسی و احتمالاتی را درباره آن بیان کرده است؛ از آن جمله اینکه مراد از طینت هر انسان، ذره‌ای است از ذرات که در عالم پیشین مورد سؤال الهی قرار گرفته و در قرآن شریف به آن اشاره شده است:

﴿الست بربکم قالوا بلی...﴾ (اعراف/۱۷۲)

طرح سه پرسش

۱. آیا بازسازی به صورت جنینی ممکن است؟

سازوکار عمومی پرورش موجودات زنده، خواه گیاهان یا حیوانات تخم‌گذار و پستان‌داران، روندی کلی دارد و آن پرورش سلول نطفه در شرایط مناسب است. دانه‌های گیاهی در دل خاک در محیطی مرطوب و مناسب برای رشد سلول موجود در دانه گیاه رشد می کنند. در تخم‌گذاران، سلول نطفه با فراهم شدن شرایط مناسب، در درون تخم رشد می کند. در پستان‌داران نیز با فراهم شدن زمینه‌های لازم در بدن مادر، سلول نطفه راه رشد و بالندگی را در پیش می گیرد و آرام آرام حیوانی کامل می شود. سازوکار پرورش انسان نیز چنین است و همان گونه که پرورش او در بدن مادر امکان پذیر است، در دل خاک نیز با اراده الهی امکان پذیر خواهد بود.

۲. آیا بدن بازسازی شده به صورت جنین همان بدن پیشین دنیایی است؟

در این زمینه نکات زیر درخور توجه است:

در قرآن بیرون آمدن مردگان از قبر مانند خروج گیاهان قلمداد شده است که باید آب بر زمین نازل شود و رشد جنین در دل خاک صورت گیرد و سپس مرده زنده و مبعوث شود

او خداوندی است که امواج باد را مأمور بشارت باران رحمت می‌کند تا اینکه ابرهای باردار را به‌سوی سرزمینی مرده می‌فرستد. ما از آن ابرها باران نازل می‌کنیم و به وسیله باران، انواع ثمرات گیاهی را بیرون می‌کشیم. در قیامت نیز مردگان را به همین‌گونه بیرون می‌آوریم، باشد که شما متوجه شوید. در این آیه بیرون آمدن مردگان از قبر مانند خروج گیاهان قلمداد شده است که باید آب بر زمین نازل شود و رشد جنین در دل خاک صورت گیرد و سپس مرده زنده و مبعوث شود. نکته جالب اینکه در آخر آیه می‌فرماید: ﴿لعلکم تذكرون﴾ گویا این بخش از آیه اشاره دارد به اینکه ما این مطلب را در قالب تشبیه برای شما بیان کردیم تا آن را دریافت کنید. در روایات نیز، همچنان که خواهد آمد، به نزول باران و پرورش بدن‌ها تصریح شده است. آیات گوناگونی از قرآن به این سیر ساختار بدن‌ها اشاره کرده‌اند؛ چنان‌که می‌فرماید: **والله الذی ارسل الریاح فتثیر سبحا فسقناه الی بلد میت فاحینا به الارض بعد موتها کذلک النشور ﴿فاطر/۹﴾**

خداوند بادها را می‌فرستد تا ابرها را تهییج کنند. پس به طرف زمین های مرده حرکتشان می‌دهیم. ما زمین را بدین وسیله پس از مرگ زنده می‌کنیم. رستخیز قیامت نیز چنین خواهد بود. و نیز می‌فرماید: **والذی نزل من السماء ماء بقدر فأنشرنا به بلدة میتا ﴿الزخرف/۱۱﴾** همان پروردگاری که از آسمان، آب را به اندازه لازم فرو می‌فرستد و ما به وسیله آن، زمین مرده را به تحرک و حیات می‌رسانیم. شما نیز در قیامت همین‌گونه از دل خاک بیرون می‌شوید.

الف) عناصر بدن انسان در زندگی دنیا همواره در حال دگرگونی و عوض شدن است؛ به‌گونه‌ای که در بدن هیچ انسانی ذره‌ای از عناصر ده سال پیش وجود ندارد. با این همه هر انسانی همان انسانی است که ده سال پیش بوده و بدن تازه هم بدن اوست. اگر هم پاداش و کیفری متوجه او شود، با همین ابزار بدن و عناصر جدید لذت می‌برد و یا رنج کیفر را تحمل می‌کند (ب) می‌دانیم که تغییر عناصر بدن به هیچ‌وجه موجب تغییر حقیقت انسان و شخصیت وی نمی‌شود. برای بدن نیز تفاوتی ندارد که کدام کلسیم یا فسفر و ... تشکیل‌دهنده آن باشد. (ج) درباره بدن آخرتی نیز همین نکته جاری است. بدنی که به‌صورت جنین رشد می‌کند، عناصر لازم را از زمین می‌گیرد و پرورش می‌یابد، اما این پرورش براساس همان شاکله موجود در طینت است. جدول زیر در این زمینه می‌تواند گویای مطلب باشد.

۳. آیا آیات و روایات مؤید بازسازی بدن به صورت جنین است؟

هر چند این نظر در آیات قرآن کریم و روایات اسلامی به صراحت بیان نشده، ولی شیوه بیان مطلب درباره بازسازی بدن‌ها و زنده کردن مردگان به‌گونه‌ای است که به‌خوبی می‌توان این مطلب را از آن دریافت. در ادامه پاره‌ای از آیات قرآن و روایاتی را که با این موضوع در ارتباط هستند، بیان می‌کنیم:

و هو الذی یرسل الریاح بشرا بین یدی رحمته حتی اذا اقلت سبحا ثقالا سقناه لبلد میت فأنزلنا به الماء فأخرجنا به من کل الثمرات کذلک نخرج الموتی لعلکم تذكرون ﴿اعراف/۵۷﴾

روح و بدن	در دنیا		در آخرت
	عناصر بدن	همواره در حال دگرگونی است.	
بدن	هیئت بدن	در حد کلی ثابت است.	در حد شناسایی برقرار است. (یتعارفون بینهم یونس/۴۵)
روح یا نفس = حقیقت انسان	در همه عمر ثابت است	همان حقیقت، زنده می‌شود	

قرآن کریم برای رفع شبهه دربارهٔ چگونگی بازسازی بدن‌ها و زنده شدن در آخرت، دو ماجرای را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد: ماجرای رشد گیاهان و ماجرای رشد جنین انسان

و می‌فرماید:

يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تَخْرُجُونَ ﴿الرُّومُ/ ١٩﴾

خداوند زنده را از مرده خارج می‌کند و مرده را هم از زنده خارج می‌گرداند و زمین را پس از مرده بودنش، زنده می‌سازد و شما همین‌گونه از دل خاک بیرون می‌شوید.

همین بحث را در آیاتی دیگر، از جمله آیهٔ ۳۹ سورة فصلت، می‌توان ملاحظه کرد.

این مطلب در روایات نیز به روشنی بیان شده است:

عَنْ قَتَادَةَ: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) «بَيْنَ النَّفْخَتَيْنِ أَرْبَعُونَ» قَالَ أَصْحَابُهُ «فَمَا سَأَلْنَا عَنْ ذَلِكَ» وَ «مَزَادٌ غَيْرُ انْهَمِ كَانُوا يَرُونَ مِنْ رَأْيِهِمْ أَنَّهَا أَرْبَعُونَ سَنَةً قَالَ: «وَذَكَرَ لَنَا أَنَّهُ بِيَعْتِ فِي تَلْكَ الْأَرْبَعِينَ مَطَرٌ وَيُقَالُ لَهُ مَطَرُ الْحَيَاةِ، حَتَّى تَطْيِبَ الْأَرْضَ وَ تَهْتَزَّ أَجْسَادُ النَّاسِ نَبَاتِ الْبِقَلِ ثُمَّ يَنْفُخُ النَّفْخَةُ الثَّانِيَةَ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ.»^۸

عَنْ قَتَادَةَ مِنْ رِوَايَةِ أَبِي بَرٍّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) حَدِيثٌ نَمُوْدَةٌ أَنَّ قَتَادَةَ قَالَ: «مَدَّتْ بَيْنَ دَوِّ نَفْخَةٍ وَآخَرِهَا أَرْبَعُونَ سَنَةً» وَ «مَزَادٌ غَيْرُ انْهَمِ كَانُوا يَرُونَ مِنْ رَأْيِهِمْ أَنَّهَا أَرْبَعُونَ سَنَةً قَالَ: «وَذَكَرَ لَنَا أَنَّهُ بِيَعْتِ فِي تَلْكَ الْأَرْبَعِينَ مَطَرٌ وَيُقَالُ لَهُ مَطَرُ الْحَيَاةِ، حَتَّى تَطْيِبَ الْأَرْضَ وَ تَهْتَزَّ أَجْسَادُ النَّاسِ نَبَاتِ الْبِقَلِ ثُمَّ يَنْفُخُ النَّفْخَةُ الثَّانِيَةَ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ.»^۸

و نیز در حدیثی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: «إِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ يَبْعَثَ الْخَلْقَ، أَمْطَرَ السَّمَاءَ عَلَى الْأَرْضِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا فَاجْتَمَعَتِ الْأَوْصَالُ وَ تَبَتَّ اللَّحُومُ»^۹

امام صادق (علیه‌السلام) فرمودند: «هنگامی که خداوند اراده کند تا مردم را برانگیزد، چهل روز آسمان به زمین می‌بارد و بر اثر آن استخوان‌ها گرد می‌آیند و گوشت‌ها می‌رویند.»

ملاحظه می‌شود که در این روایات نیز از ریزش باران سخن رفته و نزول آب را، که مایهٔ اصلی حیات است، یادآور شده و بازسازی بدن مردگان را همانند زنده شدن گیاهان و پرورش آنها در دل خاک قلمداد کرده است. نکتهٔ در خور توجه در این زمینه داستان عُزَیْر (یا ارمیای) پیامبر است. در این داستان تعبیری به کار رفته است که این تعبیر دربارهٔ جنین در بدن مادر نیز آمده است.

قرآن کریم می‌فرماید:

يَا مَعْشَرَ بَنِي إِسْرَائِيلَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَعَالَى الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ وَأَخْرَجَكُمْ مِنْ بطنِ امهاتِكُمْ وَأَنْزَلَ عَلَيْكُمْ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٦٤﴾

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بترسید از خداوندی که بزرگوار است، خداوندی که جانها را برای شما آفرید و از شکم مادران شما نازل کرد و کتاب و حکم را نازل کرد تا شما بترسید. [این ماجرا را برای آن ترتیب دادیم تا به پرسش درونی تو پاسخ داده باشیم] و هم تو را نشانه‌ای برای مردم در زمینهٔ معاد قرار دهیم. اینک به استخوان‌های پوسیدهٔ درازگوش خود بنگر که چگونه آنها را بر هم سوار می‌کنیم و به هم پیوند می‌دهیم و سپس جامهٔ گوشتین بر استخوان‌ها می‌پوشانیم. پس چون [سر] حیات پس از مرگ و چگونگی زنده ساختن مردگان] برای او روشن شد، گفت: «دانستم که خداوند جهان بر انجام هر خواسته‌ای قادر و تواناست» (بقره/۲۵۹).

نکتهٔ جالب در این آیه تعبیری است که برای پرورش بدن مردگان در آن به کار رفته است: ﴿ثُمَّ نَكْسُوهُمْ لَحْمًا﴾ سپس بر استخوان‌ها لباس گوشت می‌پوشانیم. جالب آن است که قرآن کریم همین تعبیر را دربارهٔ رشد جنین در بدن مادر نیز بیان فرموده است. ملاحظه بفرمایید:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ

ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نَفْسًا فَیَرْتَدِّدُ إِلَىٰ رَبِّهِ

ثُمَّ خَلَقْنَا النَّفْسَ الْعَاقِلَةَ فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ﴿مُؤْمِنُونَ/ ۱۲-۱۴﴾ و به یقین ما انسان را از

منابع

۱. قرآن کریم
۲. پیش‌تر گفتیم که وقتی افراد بشر در روز قیامت سر از خاک برمی‌آورند، احساس آن‌ها از زمان مرگ این است که شیء را به صبح رسانده یا صبحی را شب کرده‌اند و این سخن در آیه آخر سورة نازعات به روشنی آمده است. در داستان غزیر که بر قریبه‌ای گذشت، آمده است که او صد سال را به اندازه یک روز یا بخشی از روز احساس کرده است. همین امر در داستان «صحاب کهف» نیز تکرار شده است.
۳. علامه حلی باب حادی عشر با شرح النافع يوم الحشر قاضی مقداد، ترجمه میرزا احمد علی حسینی شهرستانی، ص ۲۷۴.
۴. کشف‌المراة، شرح تجرید الاعتقاد، ترجمه آیت‌الله شعرانی، ص ۵۱۴.
۵. در این زمینه می‌توانید به منابع زیر مراجعه کنید: مقاله «رجعت»، تألیف استاد محمدباقر بهبودی. این مقاله در کتاب معارف قرآنی، تألیف همان مؤلف، توسط نشر سرباه چاپ رسیده است (ص ۴۱۴-۳۸۷).
- محمدتقی فلسفی، معاد از نظر روح و جسم، ج ۲، ص ۵۳-۴۷. در این کتاب تقریباً همین دیدگاه مطرح شده است.
۶. الکافی، ج ۲، ص ۲۵۱؛ بحار الأنوار، ج ۷، ص ۴۳.
۷. مشکات العلوم، ص ۷۷.
۸. جلال‌الدین، السیوطی، الدر المنثور، دارالمعرفة، جده، ۱۳۶۵هـ، ج ۵، ص ۳۳۹.
۹. الشیخ الصدوق، الأمالی، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامية، مؤسسة البعث، قم، ۱۴۱۷هـ، ص ۲۴۳.

خشکیده و بی‌روح می‌بینید، ولی چون آب بر آن فرود آوریم، به جنبش می‌آید و نمو می‌کند و از هر نوع گیاهی جفت‌های شادمان می‌رویند. این تجدید حیات بدان سبب رخ می‌دهد که خداوند حق است و هم او مردگان را زنده می‌سازد و او بر هر چیزی تواناست و هم آنکه رستاخیز آمدنی است. در آن شکی نیست و خدای رحمان هم آن‌ها را که در گورها هستند، برمی‌انگیزد.

بار دیگر در این آیات دقت فرمایید. اگر درباره برانگیخته شدن در قیامت تردیدی به دل دارید، به دو امر توجه کنید:

الف) به سیر جنینی خودتان؛

ب) به سیر جنینی گیاهان.

جمع این دو، معاد شما خواهد بود (رشد جنین در دل خاک). به این دو امر توجه کنید تا چگونگی برانگیخته شدن و معاد برای شما روشن شود و شباهت از دل شما برطرف گردد و بدانید که در قیامت چگونه زنده خواهید شد. این‌ها و موارد بسیار دیگری در قرآن کریم و روایات، چگونگی بازسازی بدن‌ها را برای ما روشن می‌کند.

چکیده

پس از مرحله نخست قیامت (پایان مدرسه و کلاس درس زمین) و پیش از مرحله دوم (زنده شدن همگانی) باید زمین و کرات منظومه و بدن‌های انسان‌ها بازسازی شوند تا زمینه بیرون آمدن انسان‌ها از قبرها و حضور آن‌ها در پیشگاه خداوند فراهم آید.

کوه‌ها در حادثه قیامت پراکنده می‌شوند و مانند پشم زده‌شده به زمین باز می‌گردند، و زمین صاف و مسطح می‌شود و به‌صورت دشتی هموار در می‌آید، و برای بازسازی بدن‌های افراد بشر برای بیرون آمدن از قبر در مرحله دوم قیامت کاملاً آماده می‌شود. در روز قیامت، انسان‌ها با بدن فیزیکی محشور خواهند شد.

بدن انسان‌ها در روز قیامت، در فاصله میان مرحله اول و دوم، در دل خاک به‌صورت جنین رشد خواهد کرد.

قرآن کریم برای رفع شبهه درباره چگونگی بازسازی بدن‌ها و زنده‌شدن در آخرت، دو ماجرا را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد: ماجرای رشد گیاهان و ماجرای رشد جنین انسان.

عصاره‌ای از گل آفریدیم. سپس او را به‌صورت نطفه‌ای در جایگاهی استوار قرار دادیم. آن‌گاه نطفه را به‌صورت علقه درآوردیم. سپس آن علقه را به‌صورت مضغه گردانیدیم. و آن‌گاه مضغه را استخوان‌هایی ساختیم. سپس بر استخوان‌ها لباس گوشت پوشانیدیم. آن‌گاه جنین را در آفرینش دیگری پدید آوردیم. مبارک باد خداوند رحمان، بهترین آفرینندگان. دو جمله‌ای که در دو ماجرا بیان شده‌اند، دقیقاً عین هم هستند: ﴿فکسونا العظام لحماً﴾ درباره جنین، و ﴿ثم نکسوها لحماً﴾ درباره بازسازی بدن مردگان. آیا باز هم نسبت به نظر قرآن درباره چگونگی بازسازی بدن‌ها تردیدی باقی می‌ماند؟

قرآن کریم برای برطرف کردن شبهه درباره چگونگی بازسازی بدن‌ها و زنده شدن در آخرت دو ماجرا را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد: ماجرای رشد گیاهان و ماجرای رشد جنین انسان. قرآن کریم می‌فرماید:

یا ایها الناس ان کنتم فی ریب من البعث فانا خلقناکم من تراب ثم من نطفة ثم من علقة ثم من مضغة مخلقة و غیر مخلقة لنبین لکم و نفر فی الارحام ما نشاء الی اجل مسمی ثم نخرجکم طفلاً ثم لتبلغوا اشدکم و منکم من یتوفی و منکم من یرد الی اذل العمر لکیلا یعلم من بعد علم شیئا و تری الارض هامدة فاذا انزلنا علیها الماء اهتزت و ربت و انبتت من کل زوج بهیج ذلک بان الله هو الحق و انه یحیی الموتی و انه علی کل شیء قذیر و ان الساعة آتیة لا ریب فیها و ان الله یربعث من فی القبور ﴿حج/۵-۷﴾

ای مردم، اگر در رستاخیز تردید و شبهه‌ای به دل دارید، پس [به این دو مطلب توجه کنید تا چگونگی زنده کردن مردگان در قیامت برای شما روشن شود.] ما شما را از خاک آفریدیم، سپس از نطفه، سپس از علقه، آن‌گاه از مضغه، دارای خلقت کامل و گاه دارای خلقت ناقص. [این نکته را در خلال بحث آوردیم] تا مطلبی را برای شما روشن کنیم. آن کسانی را که بخواهیم در رحم‌ها تا مدتی معین قرار می‌دهیم. آن‌گاه شما را به صورت طفلی خارج می‌سازیم. سپس حیات شما را ادامه می‌دهیم. تا به سن رشدتان برسید. برخی از شما زودتر می‌میرید و برخی از شما به غایت پیری می‌رسید تا بدان حد که پس از تحصیل دانش هیچ ندانید. و نیز زمین را